

УДК: 34:33(477)

М.В. Старинський, ст. викладач кафедри цивільно-правових дисциплін та банківського права ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”

СТАНОВЛЕННЯ МОДЕЛЕЙ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ТА ЕКОНОМІКИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ

(продовження, початок – у Правовому віснику УАБС № 1(1) 2008)

У статті аналізується розвиток політико-правової думки в Україні стосовно взаємодії права та економіки. Розкриваються тенденції розвитку політико-правової думки та вплив на становлення моделі взаємодії права та економіки в Україні на початку ХХ століття.

Ключові слова: право, економіка, держава, суспільство, політико-правові реформи.

Розвиток будь-якої країни неможливий без адекватної оцінки всіх історичних етапів її існування та осмислення їх ролі для подальшого розвитку. Саме тому дослідження політико-правових поглядів на взаємодію економіки та права на різних етапах існування України є тим джерелом інформації, що дасть можливість Україні, як молодій державі, уникнути помилок та прорахунків в подальшому своєму розвитку на шляху до демократичного суспільства. При цьому вважаємо за необхідне особливу увагу приділити політико-правовим поглядам В.І. Леніна, оскільки саме він був тією людиною, чії ідеї та погляди були покладені в основу побудови однієї з найбільших та наймогутніших держав ХХ століття – Радянського Союзу, спадкоємицею якої є Україна.

Переоцінити роль В.І. Леніна як в розвитку радянської держави, так і в напрацюванні напрямків розвитку радянського суспільства, досить важко. Можна навіть сказати, що його погляди відіграли вирішальну роль у формуванні та становленні нової моделі функціонування держави, якої до цього часу цивілізоване суспільство не знало. Його внесок у формування правової політики радянської держави, особливо на початковому етапі її становлення, є надзвичайним.

Аналіз моделі взаємодії права та економіки радянського періоду, на наш погляд, доцільно розпочати з характеристики поглядів В.І. Леніна на взаємодію економіки та права та завершити характеристикою загального економічного стану радянської держави, що відбувся під їх впливом.

Говорячи про погляди В.І. Леніна на державу, право, політику, економіку, слід наголосити на тому, що вони базувалися на міркуваннях таких діячів, як К. Маркс та Ф. Енгельс, оскільки саме в період становлення світогляду Леніна їх ідеї активно розповсюджувались у Європі, а також в Росії.

За марксистським вченням співвідношення права та економіки визначалося загальними законами співвідношення економічного базису та політико-правової надбудови. К. Маркс писав: “Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини так само, як і форма держави, не можуть бути зрозумілі ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, навпаки вони коріняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом письменників ХІІІ століття, назвав “громадянським суспільством”, і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії” [13, с. 6]. При цьому, оцінюючи вклад К. Маркса в розвиток політичної та економічної науки, Ф. Енгельс також чітко підкреслив марксистський підхід до проблеми співвідношення права та економіки: “Кожна сходинка економічного розвитку народу чи епохи утворюють основу, з якої розвиваються державні інституції, правові погляди, культура і навіть релігійні уявлення людей, і з яких вони мають бути пояснені, – а не навпаки, як це було до цих пір” [7, с. 350–351].

Таким чином, і К. Маркс, і Ф. Енгельс допускали “відносну самостійність” і політики, і економіки, і держави, і права. Проте визнання повної об’єктивності економічних відносин, на думку зазначених діячів, не може бути абсолютним, оскільки на практиці це призвело б до відмови від втручання в економічні процеси. Тому в роботах К. Маркса головною лінією, що відображає всю суть його поглядів на взаємодію держави та економіки, стала теза про те, що людина не в змозі змінити об’єктивні закони, за якими розвиваються виробничі відносини, однак вона може або прискорити розвиток економічних відносин відповідно до існуючих об’єктивних закономірностей, або заморозити їх [8, с. 417].

Таким чином, вважалось, що людина має в своєму розпорядженні певний “люфт”, в якому може діяти відповідно до об’єктивних законів, прискорюючи чи сповільнюючи економічні процеси. На підставі цієї тези також вирішувались теоретичні питання про можливість соціальних революцій в країнах, де не визріли економічні умови.

Саме таке сприйняття місця і ролі людини, а також соціальних утворень знайшло своє відображення в працях В.І. Леніна. Ленін протягом своєї активної політичної та державної діяльності опублікував досить велику кількість робіт, присвячених питанням держави, права, політики. Всіх їх перерахувати не видається можливим, проте виділимо такі праці, як: “Що робити?” (1902), “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму” (1916), “Держава і революція. Вчення Маркса про державу та завдання пролетаріату у революції” (1917) та ін.

Аналіз зазначених праць Леніна дає можливість стверджувати, що він був прихильником активного використання марксистського “люфту” через втручання в економічні процеси, за рахунок чого відбувається прискорення зміни соціокультурної формації [10].

На практиці ж втручання в економічні процеси та практично ручне створення радянської держави показало, що взаємодія економіки та права не обмежилась лише використанням зазначеного “люфту”.

В практичному плані на початковому етапі існування радянської держави питання про розробку будь-яких моделей взаємодії економіки і права практично не порушувалося. Причиною цього можна вважати намагання встановити та закріпити владу в державі, оскільки першочерговим завданням будь-якої революційної влади є недопущення її ліквідації військовим шляхом. Саме з такою проблемою і зіткнулася молода радянська влада в перші дні свого існування. Практично відразу після захоплення влади, 25 жовтня 1917 року, радянській владі довелося відбивати наступ на Петроград військ Керенського-Краснова, а в самому Петрограді ліквідувати виступи юнкерів. Наступним кроком на шляху становлення радянської влади було формування органів влади. Вони були практично повністю створені протягом 1917 – початку 1918 року, виходячи з принципу доцільності. При цьому на право як явище соціального регулювання відносин практично не зверталось будь-якої уваги. Хоча, як зазначав А.В. Луначарський, “коли у нас була сильна течія супроти юристів, котрі видавалися нам адвокатами диявола, присяжними захисниками капіталу і володарями зіпсованих мізків, наповнених псевдотрадиціями, Володимир Ілліч (Ленін) вимагав кодифікаторів, фахівців-юристів, юридичних формулювань” [6, с. 50]. На вимогу Леніна такі революційні юристи з’явилися. При цьому аналіз їх робіт чітко показує роль права в житті держави і відповідно його вплив на економіку. Перша спроба обґрунтувати природу революційного права була зроблена О.І. Хмельницьким в його публічно прочитаній лекції “Красное право и красный суд”. Аналіз цієї роботи дає можливість сформулювати уявлення про право як засіб досягнення поставленої перед державою мети. Показовим в цьому аспекті є наступний уривок.

“Під правовими принципами в теперішній час я розумію положення відносної безперечності та відносної цінності в межах даного історичного періоду. Поняття “цінність”, я думаю, достатньо відоме кожному юристу і приватним особам, що виховувались в буржуазній школі права. Тепер стає таке питання: в червоному праві існує будь-який принцип в цьому сенсі чи ні? Я скажу однозначно: ні не існує, в цьому сенсі червоне право безпринципне. Але чи існує будь-який принцип, що направляє червоне

право? Такий принцип, принцип в певному сенсі відсторонений від самого змісту червоного права, існує: це принцип суто утилітарної природи, це принцип класових інтересів пролетаріату; це принцип, що має пряме й безпосереднє відношення до інтересу найшвидшого проведення комуністичного будівництва. Ніяких інших принципів немає” [11, с. 32].

Саме так сприймалося право та його роль в державному будівництві молодої радянської держави.

“Держава, – писав Ленін, – це сфера примусу. Безглуздя було б відмовитись від примусу, особливо в епоху пролетаріату. “Адміністрування” і адміністративний підхід тут є обов’язковим. Партія – це безпосередньо правлячий авангард пролетаріату, це керівник. Виключення з партії, а не примус – ось специфічні засоби впливу, засіб очищення та гартування авангарду. Профспілки – резервуар державної влади, школа комунізму, школа господарювання” [4, с. 264–304].

При цьому особливу увагу В.І. Ленін звертав на дотримання прийнятих молодою радянською державою законів та нормативних актів. Необхідність цього була підкреслена вже в перших декретах радянської влади. При цьому дотримання законів в період революції називалось революційною законністю. Так, в резолюції, прийнятій Петроградською Радою робочих і солдатських депутатів 25 жовтня 1917 року, говорилося: “Рада виражає впевненість, що міські робітники в союзі з найбіднішим селянством проявлятимуть абсолютну громадянську дисципліну, створять революційно суворий порядок, що необхідний для перемоги соціалізму” [1, с. 5]. Розкриваючи сутність законності в умовах радикальної перебудови російського суспільства, революційний лідер писав: “... найменше безладдя, найменше порушення законів радянської влади, найменша неуважність чи недбальство слугує посиленню влади поміщиків та капіталістів та веде до їх перемоги” [3, с. 35].

Під час розпалу громадянської війни на VI Всеросійському надзвичайному з’їзді Рад (листопад 1918 р.) в спеціальній постанові “Про точне дотримання законів” говорилося: “Законність має бути підвищена чи суворо дотримана, тому, що основи законів РСФСР встановлені” [2, с. 129]. В цьому ж акті вказувалося, що точне дотримання законів необхідне для подальшого розвитку та укріплення влади робітників та селян. Від всіх громадян республіки, державних органів і державних службовців вимагалось дотримання законів, що видавались центральною владою.

При цьому, вимагаючи дотримання законів та постанов центральної влади, більшовики виходили з політичних та класових інтересів. “Необхідно, – писав Ленін, – свято дотримуватись законів та постанов радянської влади та слідкувати за їх виконанням всіма ... Найменше беззаконня, найменше порушення радянського порядку є діркою, яку відразу використають вороги трудящих” [3, с. 155–156].

Особлива увага приділялась репресивному механізму в державі, який очолював Наркомюст. Особливо його роль посилилась після негласного листа В.І. Леніна до Д.І. Курського¹. “Посилення репресій проти політичних ворогів радянської влади і агентів буржуазії (особливо меншовиків та есерів); проведення цієї репресії ревтрибуналами і нарсудами в найбільш швидкому і революційно обґрунтованому порядку; обов’язкове здійснення зразкових (за швидкістю та силою репресій; по роз’ясненню народним масам, через суд та друк, їх значення) процесів в Москві, Пітері, Харкові та деяких інших важливих центрах; вплив на нарсудів і членів ревтрибуналів через партію в сенсі покращення діяльності судів і посилення репресій; – все це має проводитись систематично, наполегливо, з обов’язковою звітністю ...” [1, с. 5].

В той же час положення країни в економічному сенсі було катастрофічне і вимагало активних дій. Вони були вироблені ще на VI з’їзді партії в серпні 1917 року резолюцією про економічний стан в країні. В цій резолюції з’їзд партії прийняв ряд заходів,

---

¹ Вперше цей лист частково був надрукований в 1924 році. Надруковано повністю його було в Полном собрании сочинений В.И. Ленина.

необхідних для боротьби з фінансовим крахом держави. Такими заходами були: припинення подальшого випуску паперових грошей, відмова від виплати державних боргів як внутрішніх, так і зовнішніх, перетворення всієї податкової системи шляхом введення прибутково-поіменного податку, податку на приріст майна, високих опосередкованих податків на предмети розкоші та ін.

Після Жовтневої соціалістичної революції радянська влада приступила до реалізації зазначених заходів. На початку 1918 року В.І. Ленін висунув одним з найважливіших завдань економічної політики відмову від емісії паперових грошей, при цьому це вважалось основним заходом укріплення фінансової системи країни. Ленін вимагав щоб оздоровлення валюти та укріплення фінансової системи було здійснено якомога швидше: "... не треба забувати, що будь-які наші радикальні реформи не матимуть успіху, якщо ми не матимемо успіху в фінансовій політиці. Від цього останнього завдання залежить успіх задуманої нами великої справи соціалістичної перебудови суспільства". "Прибутковий податок має сплачувати всіма без виключення, тому що господарювання за допомогою типографського верстата, як це було до цього, може бути лише тимчасовим заходом" [5, с. 18–19]. При цьому варто звернути увагу на те, що фінансову реформу В.І. Ленін хотів провести не правовим способом, а саме шляхом нееквівалентного обміну. "Ми призначимо самий короткий строк, – говорив Ленін, – протягом якого кожен має задекларувати кількість наявних у нього грошей та отримати замість них нові. Якщо сума виявиться невеликою, він отримає рубль за рубль. Якщо вона перевищить норму – він отримає лише частину. Цей захід безумовно буде спіткати супротив не лише з боку буржуазії, а й з боку нашого селянства, що розбагатіло на війні та закопало в землю пляшки, що наповнені паперовими грошима" [5, с. 20–21]. Зазначене дає підстави констатувати факт наявності радикалізму у вирішенні економічних питань та відсутність поваги до власності. При цьому праву відводилась роль "ширми", якою закривали неправові дії шляхом прийняття нормативних актів різними органами. Саме в цьому аспекті є виправданим прирівняння радянської влади та тогочасного права і застосовувати їх як синоніми, оскільки радянська влада на той час була правом.

Однією з найважливіших подій, що дає можливість усвідомити вплив влади на економіку, стала націоналізація банків за Декретом ВЦВК від 14 грудня 1917 року. Банк по суті є системоутворюючий елемент капіталізму (ринкової економіки) який займався "продажем грошей". Відміна "продажу грошей" була принциповим положенням В.І. Леніна на шляху реалізації плану побудови соціалізму. Саме тому питання про націоналізацію банків піднімались В.І. Леніним, починаючи з Квітневих тезисів, і ввійшли в документи VI з'їзду партії в серпні 1917 року.

У Росії положення банків було особливим, оскільки вони контролювались іноземним фінансовим капіталом. На території Росії існувало 8 великих приватних банківських установ і лише одна із них – Волзько-В'ятська могла вважатись руською, але вона була по суті заблокованою сімкою іноземних банків і саме тому її капітал ріс повільно і не мав значного впливу на фінансову ситуацію в країні. При цьому слід вказати на те, що іноземцям належало 34 % акціонерного капіталу банків. Тому акт націоналізації банків можна вважати і проявом зовнішньої політики держави. Через банки іноземний капітал встановив контроль над промисловістю Росії, і тому, зачепивши банки, радянська влада розпочала величезний процес зміни відносин власності. Цей процес закінчився практичною перемогою державної власності на все майно на її території. При цьому подальше управління цією власністю в більшості випадків здійснювалось досить незграбно та безсистемно, що в кінцевому результаті призвело практично до повного знищення банківської системи. Процеси націоналізації проходили практично у всіх сферах економіки країни і мали назву "політика воєнного комунізму".

Проте, як показує історія, таке хазяйнування разом з війною та продрозверсткою призвело до практично повного знищення економіки держави та її головних складових – промисловості та сільського господарства. І саме це спонукало лідерів країни вже на X

з'їзді РКП(б) підняти питання про перехід від продрозверстки до продподатку. 21 березня 1921 року був прийнятий декрет "Про заміну продуктової та сировинної розверстки натуральним податком". Так почалась нова економічна політика, що стала початком введення в економіку планової основи. В 1921 році для роботи по плануванню економіки була створена Державна планова комісія, що відіграла провідну роль в розвитку економіки держави. В 1923 році була проведена грошова реформа та введена нова грошова одиниця з золотим забезпеченням. В ході проведення грошової реформи сформувалась "ортодоксальна" фінансова політика, яка проявлялась у збалансованому бюджеті, твердих планових податках та активному зовнішньоторгівельному балансі.

Таким чином, можна з впевненістю сказати, що практично всі сфери життя в радянській державі піддавались тотальному контролю та плануванню, особливо в сфері економіки.

З середини 20-х років ХХ століття і практично на три наступні десятиліття головним охоронцем та тлумачем лєнінських ідей, а також лідером теоретика більшовизму себе проголосив Й.В. Сталін, який у 1924 році сформулював лозунг "побудова соціалізму в окремо взятій країні".

Викладене дає можливість стверджувати, що практично всі дії молоді радянської держави були направлені на досягнення мети, що була поставлена революційним лідером В.І. Леніним, при цьому застосовувались будь-які методи їх досягнення, в результаті чого була побудована тоталітарна модель держави та адміністративно-командна економіка. При цьому економічні процеси в державі регулювались не на підставі правових принципів, а на підставі принципів доцільності.

Список літератури

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 35. – С. 5.
2. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 37. – С. 129.
3. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 39. – С. 155–156.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 42. – С. 264–304.
5. Ленин В.И. Собрание сочинений. Т. XXIII. – С. 18-19.
6. Луначарский А.В. Человек нового мира. М., 1976. – С. 50.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т. 19. – С. 350–351.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т. 37. – С. 417.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Т. 13. – С. 6.
10. Старинський М.В. Становлення моделей права та економіки в політико-правовій думці України // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1(1). – С. 9–14.
11. Хмельницький А. И. Красное Право и Красный Суд. Публичная лекция. – Од. 1921 // Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 9: Юридична наука радянської доби. – К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2004. – 848 с.

Summary

The article deals with the consideration of some issues of law and economy interrelation in political and legal thought at the beginning of 20-th century.

Отримано 15.03.2009

Старинський, М.В. Становлення моделей взаємодії права та економіки в політико-правовій думці України (частина 2) [Текст] / М.В. Старинський // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2009. – №1. – С. 13-17.